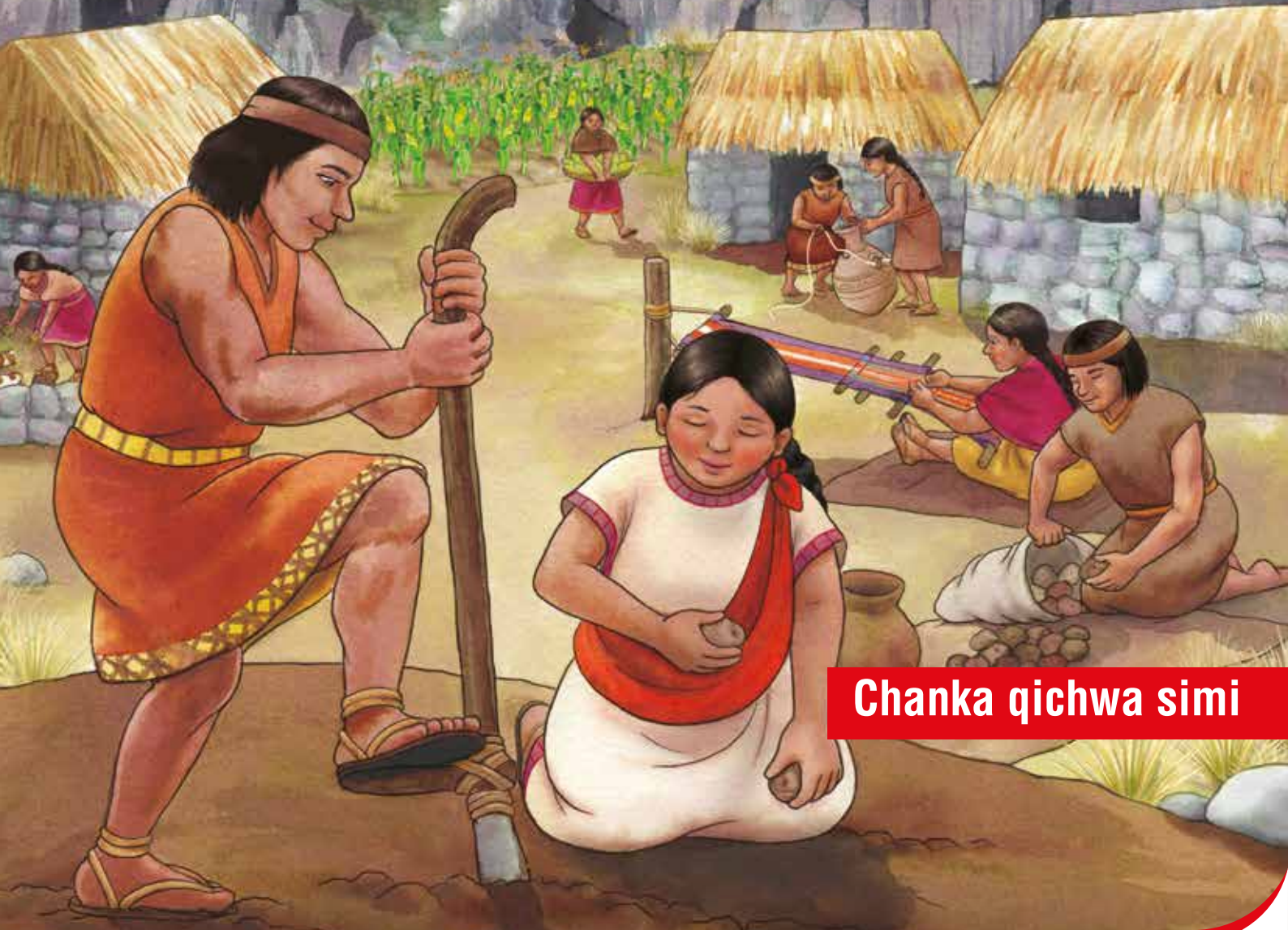

2019

Ñawinchanapaq munay qillqasqakuna

Chanka qichwa simi

PERÚ

Ministerio
de Educación

Flor Pablo Medina

Ministra de Educación del Perú

Guido Alfredo Rospigliosi Galindo

Viceministro de Gestión Institucional

Ana Patricia Andrade Pacora

Viceministra de Gestión Pedagógica

José Carlos Chávez Cuentas

Secretario de Planificación Estratégica

Humberto Hildebrando Pérez León Ibañez

Jefe de la Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes

“Ñawinchanapaq munay qillqasqakuna 2019”

Responsables de la elaboración de este material

Tania Pacheco Valenzuela

Coordinadora del Equipo de Evaluación de la UMC

Jorge Martín Talancha De La Cruz

Subcoordinador del Equipo de Evaluación de IE EIB de la UMC

Equipo de Especialistas de la UMC de evaluación de IE EIB

Jainor Saavedra Salas (Especialista Quechua)

Hermenegildo Espejo Apikai (Especialista Awajún)

Wilder Rodríguez Gonzales (Especialista Shipibo-Konibo)

Edgar Sanga Calamullo (Especialista Aimara)

Luz Marina Huanca Sivana (Especialista en castellano como segunda lengua)

Pamela Jiménez Lizama (Especialista en castellano como segunda lengua)

Revisión lingüística quechua chanka

Área Condori Janampa

Autores y/o recopiladores de textos ganadores del “I Concurso de textos para Mis lecturas favoritas”

Ethel Zubia Aguilar (“Los hijos de Sol”)

Rómulo Quispe Soto (“El origen de un hermoso pueblo”)

Participaron en la revisión de este material

Adolfo Zárate, Yoni Arámbulo, Patricia Soto, Carmen Carpio, Jannet Salinas, Vilma Murga, Fiorella López y Fernando Guerra

Corrección de estilo en versión castellana

Valeria Cáceres Bravo, Edwin Johel Angulo Quiroz

Ilustraciones

Patricia Nishimata Oishi

Diagramación

Alejandra Palacios Pérez

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú: N°

Tiraje:

De esta edición:

© Ministerio de Educación

Calle del Comercio N° 193, San Borja. Lima 41, Perú. Teléfono: 615-5800

www.minedu.gob.pe

medicion@minedu.gob.pe

Impreso por:

Se permite la copia o la transmisión de partes o de toda esta obra sin requerir permiso previo; basta con citar la fuente.

Impreso en el Perú.

Ancha kuyasqay wawa:

Kaymi “Ñawinchanapaq munay qillasqakuna 2019” sutiyuq maytu kachkan.

Kay maytupim tarinki willakuykunata, historieta nisqata, huk qillqasqakunata ima. Chayninam hampatuwan tupay allinchus icha manachus chaymanta qillqasqa kachkan. Usqullu misimantapas munay willakuy kachkallantaq. Wakin simikuna mana chinkanapaq imatachus rurachkanku, chaymantapas *noticia* nisqa kachkallantaq.

Hinallataqmi, qayna wata “Ñawinchanapaq Munaq Qillqasqakuna Ñawpaq Atipanakuy” karqa. Chay atipanakuyqaqmi achka hamawtakuna qillqasqakunata apachimurqaku. Chaykunamanta llalliq qillqasqakunata akllaspam kay maytuman churallanikutaq.

Chaymantapas, sapakama qillqasqam ruranakunayuq kachkan. Chay ruranakunataqa yachay wasipi hamawtaykiwan kuska llamkanki. Wakintaqa, mama taytaykiwan yanapachikuspa, wasykipi llamkallankitaq. Chaykunawanmi tukuy qillqasqakuna hamutaytaqa astawanña atinki.

Chaykunatam tukuy sunquykuwan qampaq ruraniku. Ichapas munayniykipaqhina kanman.

Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes (UMC)

Hampatumantam wawakuna
rimachkanku. Chayta
ñawinchasunchik.

Llaqtanchikkunapi hampatupa willakuyninkuna

Ñuqan Suraru kani. Asháninka llaqtaykupiqa, paray pachapi mayu patakunapi hampatu kar karyaptinga, mayu pisiyanantam willakuchkan. Chaymi runaqa challwaq rinku. Ichaqa, chakiriy pachakunapi sachapa sunqunmanta kar karyan chayñataq parata mañakun. Hinallataq, armakuy pachapi, chumpi hampatuta rikuyku chayqa, ña uwakuna chakumuy pachaña.

Ñuqapa sutiymi Phaqsí. Aymara runapaqqa, chakra yapuy pachapi uqi llimpiyuq hatun hampatuta rikunku chayqa, allin wata kanqa. Uchuy qillu hampatutachus rikunku chayñataq, chaki wata kanqa.

Tutapichus, kallpawan hampatu kar karyan chayqa, paramunanta willakun. Ñuqaykupaqqa hatun hampatu rikuyqa qullqim. Wasi waqtankunapichus chayqa, uywachus icha mikuychus allin qullqiman qatukunqa.

Ñuqapa sutiymi Shekut, Awajún llaqtamantam kani. Ñuqaykupaqqa, hampatu kallpawan kar kar nin chayqa, parananpaqmi. Hinallataq, wasi ukupi hatun hampatuta rikuspaqa, pichá wañunqa, nispañataq niniku. Chaynataqa kar karyan, mayqin millay runachus layqachiwaptinkum. Ichaqa, uchuy hampatuchatachus rikunku chayqa, manam imapas kanqachu, ninikuñataq.

Ñuqapa sutiñataqmi Soy Sani. Shipibo llaqtamanta. Ñuqaykupaqqa, uchuy hampatucha kar karyaptinga, parananpaqmi. Hatun hampatu kar karyan chayñataq, anchata paraspa llullaraq kanqa, niniku. Hinallataq, warmi warmachachus qillu qasquyuq hampatuwan tinkuptinga, allin away yachaqmi kanqa. Chayraykum, mama taytan piripiri yurapa yakuchanwan ñawinman sutuykachinku, hampatuwantaq makinta qaqunku. Chaymantataq, warmaqa iskay simana hina pisichallata mikun.

Ñuqan Sayri kani, Qusqu llaqtamanta. Ñuqaykupaqqa, hampatuqa qullqin. Hatun qillu hampatu wasi ukuman yaykurqun chayqa, wasiyuqmi achka qullqita chaskinqa. Hinallataq, chakrapi hatun hampatuwan tupaspaqa, kunan wata chakra allinta rurunqa. Ichaqa, uchuy qumir hampatuchawan tupanku chayqa, parañataq mana kanqachu. Chayraykum mikuykunapas mana allintachu rurunqa. Chaymantapas, hampatu unayta kar karyaykuptinga, allinta chay watapi paranqa.

Ruranakuna

1 Qillqasqamanhina, kay tawa kuchuta huntay. Manachus ima yuyaytapas wakin huntanapaq tarispaqa, chusaqllata saqinki.

	Hampatu kar karyaspa, ¿imatataq willakun?	Hampatupa sayaynin, ¿imatataq willakun?
Aymara	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Shipibo	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Qichwa	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Awajún	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Asháninka	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>

2 Kunanqa, tawa kuchupi huntasqayki yuyaykunawan yanapachikuspa, kay tapukuykunata kutichiy:

a Hampatu kar kar niptin, aymara warmapa nisqan awajun warmapa nisqanwan, ¿imapitaq rikchakunku?

ch Hampatup hatun kasqanmanta rimaspa, Qusqu warmapa nisqan, shipibo warma nisqanwan, ¿imapitaq huqniraq kanku?

3 Willkapa rimasqanta ñawinchay.

Qillqasqamanhina, ¿ima nispataq Suraru Willkata kutichinman?

Willka

Huk punchaw, paray pachapi, mayuta yaku aysamuq riptiy, achka hampatukuna kar karyaykuptin anchata mancharikuni.

Suraru

Asháninka wawa

4 ¿Imakunatawanmi aylluykipi hampatu willakun? Mama taytaykitapas kuraq runakunatapas tapurikuy. Chaytataq, huk rapipi qillqaspa yachay wasipi masichaykikunawan ñawinchaychik.

Asnumanta Atuqmantawan

Huk kutinsi, uwihan chinkaptin, tayta Panchuqa warminpuwan llakisqa kasqaku.

Sapa tutanmi uwihanchik chinkachkan. Chay millay atuqta hapirqusunpuni.

Arí, mamáy Antuka. Atuqta manchachinanpaq, uwiha kancha punkupi asnunchikta watasunchik.

Chay tutaqa, Mariyanu sutiyaq asnuqa, llakisqas uwiha kancha punkupi kayhinata rimapakusqa:

Ñuqaqa imaymanata qipispa llumpayta llamkani. Ichaqa, uywaqniykuna mana allintachu qawariwanku. Aswanmi yarqaypi uywawanku.

Chawpi tutataqa, huk atuqsi kancha punkupi rikurirqusqa...

Allinllachu, masiy Mariyanu, ¿sapallaykichu rimakuchkanki?

Ichaqa, asnuqa manas rimayta munanchu.

Atuq astawan rimapayaptinsi asnupas rimayta qallaykusqa.

Wakapa allinta mikunanpaq llumpayta llamkanki. Qamtaq tullullaña kachkanki.

Arí, wawqiy. Uywaqniykunaqa manachusmi ñuqata kuyawankuchu.

Atuqqa Mariyanu llakisqasqa kasqanta rikuspas kayta nisqa:

Wawqiy Mariyanu, ñuqa yanapasqayki. Tutantin lliwa mikunaykipaq paskarqusqayki.

Anchata waqaychayki wawqiy. Munaspaqa huk uwihachata apakuy, ichaqa ama uqi kaqtaqa apankichu..

Ichaqa, atuqqa asnupa nisqantas mana uyarisqachu.

Ha, ha, ha. Uqi uwihachata apakusaq. Wiracham kachkasqa.

Achikyaytaqa, mama Antukas uwiha kanchata yaykusqa...

...iManam uqi uwihapas asnupas kankuchu!

Tayta Panchuqa pampapi mikuchkaptas asnunta tarimusqa.

Yaw Mariyanu, kaypimá sumaqta mikuspa kachkasqanki. ¿Maymi waska? Chay huchaykimantam aswanta llamkanki.

Mariyanuqa, punchawnintinsi pastuta qipiykun.

Wasaymi nanaykuwachkan. Atuqpa huchanpi usuykuchkani.

Chay tutaqa, atuqsi rikuriqullantaq...

Allinllachu, wawqiy Mariyanu. ¿Kunan tutatapas yanapanakullasuntaqmi, aw?

Manam llullakuyniykiman urmaykusaqñachu. Huchaykipi llumpayta llamkachiwanku.

Ichaqa, yapamantas atuqqa asnuta yukaykullantaq.

Ama piñakuychu, wawqiy Mariyanu. Kunanqa aswan karuta mikuq rinki. Chaynapiqqa uywaqniyki mana tarisunkichu.

Allinmi. Ichaqa, waskatapas yuraq uwhatapas amapuni apankichu.

Atuqqa, yuraq uwhatapunis waskantinta aparqullasqataq. Llakisqas uywaqniyuqa rimanku.

Chay uwhaqa rantikunanchikmi karqa. Mana qullqiyuq rikuyukunchik.

Waskanchikpas mana kapunchu.

Mariyanutaqa maskaspas tarillasqakutaq. Paytaqsi uywaqniykuna llakipi kasqankuta rikuspa, llapanta willapusqa.

Huchaykunata pampachaykuwaychik, ama hina kaspá. Chay atuqmi yukaykuwan. Mikuq rinaypaq paskawaspa, uwhata waskatawan apaq karqa.

¿Ima ninkin, yaw asnu?

Chaysi, asnuqa nisqa: ama llakikuychikchu ñuqa waskata atuqtawan apamusaq, nispa.

¿Imaynatam chayta ruranki?

Kinuwa yanusqawan llusirquwaychik. Hina llusisqa machaynin punkunta rispa ankallasaq. Atuqqa wañusqa kasqayta hamutanqa.

Atuqqa uñankunapuwan Mariyanuta kumparayasaqta tarisqaku...

¡Atatallaw! Mariyanu wañupusqa. Ichaqa achka aychanchik kanqa. Wasiman apakusunchik.

¡Uruña atichkasqa! Waskawan watakuspanchik llapanchik chutasunchik.

Arí. Ichaqa nisyu llasaqcha kachkan.

Atuqkuna wiqawninkuman waskawan watakuspa chutananku kachkaptiñas, qunqaymanta sayarirusqa, asnuqa aysamusqa.

¡Ay...! Umachayta.

¡Ay... Ay!! wasachayta.

¡Qasiy, Mariyanu! Amaña kayta rurawaykuchu.

Chay punchawmantas atuqqa Mariyanuta mana yukasqañachu, uwhatapas mana apasqañachu.

Asnunchikta mana allin uywasqanchikmi ñuqanchikpapas huchanchik. Kunanmantaqa allinta mikuchisunchik.

¡Hihaw! kunanqa allinta kawsakusaq.

Mariyanu, atuqta wanachisqaykimanta, anchata añaychayki.

Kunankamapas asnuqa llamkallachkansi, ichaqa allinta mikuspa samakuspa.

1 Kay tapukuykunata kutichiy:

a ¿Imaraykutaq Mariyanu asnu uywaqninku mana kuyasqanta musyarqa?

ch ¿Imapaqtaq tayta Panchu mama Antukawan uwiha kancha punkupi asnuta watasqaku?

h Ñawpaq kutillaraq tupaspa, ¿imaynatam atuq Mariyanuta yukarqa?

2 Kay qillqasqapi imakunachus kasqa, chaymanhina urapi rimaykunata ñiqichay. 1 yupaymanta 6 yupaykama qillqanki.

- Atuqqa uwiha kanchaman yaykunanpaq Mariyanuta yukasqa.
- Machayninkuman aysanankupaq atuqkunaqa Mariyanuta waskawan watasqaku.
- Uwiha kancha punkupi uywaqninku asnuta watasqaku.
- Mariyanuqa atuqwan imaymana rurasqankuta willakapusqa.
- Panchu Antukawan aswan achka pastuta Mariyanuta qipiykachisqaku.
- Mariyanu atuqkunata aysasqa, waskatapas apapusqa.

3

Imaynachus kasqankumanhina, urapi simikunapa qayllanpi "atuq" icha "asnu" sutita qillqay.

- Yuyaysapa _____
- Llamkaysapa _____
- Kuyakuq _____
- Micha _____
- Yanapakuq _____
- Kallpasapa _____
- Yukakuq _____
- Llulla _____

4

Kimsa warmakunam atuqmanta Mariyanumantawan kayhinata rimasqaku:

Mariyanupa
atuqchakunata
aysaykachasqanmi
ñuqapaqqa mana
allinchi.

Luwisa

Chay Mariyanupa
atuqkunata
wanachisqanmi
ñuqapaqqa
allinpuni.

Antuku

Ñuqapaqñataq,
atuqpas
asnupas
millaypuni
kasqaku.

Amaliya

¿Mayqin warmapa rimasqantam allinmi ninki? Imaraykuchus allin kasqanta urapi qillqay.

¿Imaynatataq uru wañuchi hampita rurasunman?

Chakranchikpiqa, kanmi tarpukusqanchikkuna mikuq urukuna. Chay urukunapaq hampi rurayta yachasunchik. Pachamamanchikta mana unquchiqmi chay hampiqqa kanan.

¿Imakunataq kanan?

- Iskay hatun siwulla
- Chunka hayaq uchu
- Iskay uma ahus
- Huk huchuy *jabón* nisqa
- Iskay winku yaku
- Kuchuna
- Iskay anqara
- Latapapas plastikupas
- Maray utaq kutana
- Suysuna

¿Imakunataq rurasunchik?

1

Uchuta, ahusta, siwullatawan kuchunawan ñiturqusun, chaymantataq, sapakamallata maraypi chamcharqusun.

2

Kunanqa, llapan chamchasqata huknin anqaraman hichaykusun. Hawanmantaq, yakuta talliykuspa, allinta chaqrkunankama qaywisun.

3

Latapawanpas *plástico* nisqawanpas anqarata kirpasun. Hinataqa kirpana, wasi mana asnananpaq.

4

Llapan chaqrusqanchikta huk tuta puñuchisun. Paqaristinpaqqa, qachakunam sikinman tiyaykunqa.

5

Kunanqa, suysunawanñataq chay chaqruta huk kaq anqaraman suysurqusun. Hinapim qachankuna qipanqa.

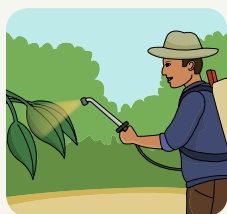
6

Mana qachayuq yakumantaq *jabón* nisqata churasun. Chaymantataq, *jabón* nisqapa chullunankama qaywisun. *Jabón* nisqataqa churana, yurakunapa llaqinman hampi ratananpaqmi.

¿Imaynatataq tarpusqaman hampita churana?

Chay hampi rurasqanchikpa kuskanninta, 20 winku yakuwan chaqrusqusun. Chaytataq tarpusqanchik yurapa llaqinman challaykusun. Pichqa punchaw qipatachus uru kankaraq chayqa, yapamanta challarqullasuntaq. Manam sapa punchawchu challana. Sapa punchaw challasqaqa yurakunañataqmi chakirqunman. Chisinkuyta challaptinchikqa aswan allinmi kanqa.

¿Imanantaq uruta chay hampi?

Uchuqa llumpaytam hayan. Aswanraq chay uchuta, ahuswan, siwullawan ima chaqruqtinchikqa sinchitapun hayan. Chaykunawan hampi rurasqanchikta uru mikuptinqa hayaykunmi. Chayhinata hayaptinmi, uruqa llaqi mikuyta mana munanñachu.

! Ama ukuykimanpas ñawiykimanpas kay hampiwanga tupachinkichu, anchatam kararachikun.

1 Tapukuykunata kutichiy.

a Qillqasqamanhina, ¿imanasqataq urukuna llaqi mikuyta mana munapunkuñachu?

ch Qillqasqamanhina, ¿imanasqataq mana sapa punchawchu yurakunaman hampita challana?

2 Kay qillqasqapi imakunatachus qati qatillata rurana kasqa, chaymanhina urapi rimaykunata ñiqinchay. 1 yupaymanta 6 yupaykama qillqanki.

Hampi mana qachayuq kananpaq yakuta suysurqusun.

Uchuta, ahusta, siwillatawan sapakamallata chamcharqusun.

Jabón nisqata churasun, chaymantataq yakuwan chullunankama qaywisun.

Llapan chaqrusqayuq yakuta huk tuta puñuchisun.

Latapawanpas *plástico* nisqawanpas yakuyuq anqarata kirpaykusun.

Llapan chamchasqata anqaraman hichaykuspa, yakuta talliykusun.

3 Saraqa taytantas hampi rurayta yanapasqa.

Hampi rurasqaykumanqa, uchutapas, kachitapas, siwullatapas, allinta churaniku. Ichaqa, urukunaqa mikuykullachkanku.

Hampita ruraspa, ¿imapitaraq Sara taytanwan pantankuman karqa?

4 Tapukamuy.

Imawanñataqchus uru hampita rurawaq, chayta mama taytaykita huk runatapas tapukamuy. Chaytaraq qillqana maytuykipi qillqaspa, masichaykikunapaq yachay wasipi ñawinchay.

Qawariy, kay *periódico* nisqata rantimuni. Chaypi huk kuraq taytakuna simikuna yachachisqankumanta willakuchkan.

Arí, wakin uywakuna yanapakuq kasqankumantapas willakullachkantaq. Ñawinchasunchik.

RIMAYNINCHIK

2018 watapi, qapaq raymi killapa, 31 punchawninpi

Chinkanayaq simikunatas kuraq taytakuna warmakunata yachachichkanku

Lima Ilaqta. *Programa Pensión 65* nisqapi kaq kuraq tayta mamakunas wakin chinkanayaq simikunata kawsarichichkanku. Kay chinkanayaq simikunas *jaqaru*, *kukama* kukamiriyapuwan kanku.

Jaqaru simitaqa Tupe Ilaqtallapis rimanku. Kay Tupe Ilaqtaqa Limapi kaq *Yauyos provincia* nisqapis kachkan. Chaypis 63 kuraq mama taytakuna chiqap willakuykunata, harawikunata ima *jaqaru* simipi willaspa warmakunata yachachichkanku. Aswantapas, Iliklla awayta, chakrapi llamkayta, tusuykunatapas yachachillankutaq, chaykunawan kawsayninku siminkupas aswan kallpachasqa kananpaq.

Hinallataqsi, Loreto suyupi kaq San Juan Bautista Ilaqtapi, Nauta Ilaqtapipas *kukama kukumiria* simitañataq pusaq mama taytakuna yachachillachkankutaq. Paykunaqa kay simita yachachinku mayupi challwaspa, hampiq qurakunata riqsichispa, takispa tususpa imañataq.

Ministro de Cultura umalliqmi kayhinata rimarisqa: “Huk simichus mana wañunchu chayqa, kay simi rimaq runakunapa kawsayninpas manam wañunchu. Paykunam imaynatachus kawsana, imaynatachus Pachamamanchikta qawarina chaykunata yachachiwanchis”, nispa.

Perú suyunchikpiqa, 48 simikunan kachkanraq, chaykunamantam 21 chinkaypiña kachkan. Chay simikunataqa manam chinkachinañachu. Huk simichus chinkan chayqa, huk kawsaymi chinkallantaq ■

Lurukunapa sachakuna tarpusqankutas tarinku

Brasil suyu. Kay suyupiqa, arawkariya sutiyuq sachas chinkanayapuchkan. Ichaqa, Amazonía suyupi yachaq lurukunas kay sachas mana chinkanapaq yanapakunku. Chaytas huk musuq *investigación* nisqawan tarinku.

Kunankamapas, luruqa arawkariya sachas wañuchiqmi, nispas rimaq kasqaku. Ichaqa, kay

lurukunaqa aswansi arawkariyata yanapan. ¿Imaynatam yanapan? Lurukunas rurunta mikunku. Ichaqa manas llapantachu mikunku. Saksarqunku chayqa, kuskas kuskan mikusqa rurutaqa wischupunku. Kayhinatam Guillermo Blanco sutiyuq willakun: “Qawaptiykun, chay kuskan mikusqa rumumantaqa utqaylla sumaqta yuracha wiñamun, mana mikusqa rumumantataq qipataña wiñamun”, nispa.

Hinallataqsi mikunanpaqqa, luruqa karumanraq rurukunata apan. Mikuyta mana tukuspa wischuptinkutaq, chaykunapiñataq musuq arawkariya wiñamun.

Kay *investigación* ruraqkunas, kayhinata nisqaku: “Pachamamanchik mana unqunanpaqqa, uywatapas runatapas sumaqtan uywananchik”, nispa ■

1 “Chinkanayaq simikunatas kuraq taytakuna warmakunata yachachichkanku” sutiyaq qillqasqata ñawinchay.

a) Kunanqa, kay tawa kuchuta huntay:

¿Pikunamantam kay qillqasqa rimachkan?	¿May llaqtakunapim kay qillqasqapa willakusqan kasqa?
_____	_____
_____	_____

ch) Kay qillqasqata ñawinchaspas tayta Evaristo kayhinata nisqa:

Evaristo

Imaynam kuraq taytakuna jaqaru simita wawakunata yachachichkanku, kaqllatataqmi wakin llaqtakunapipas siminkuta yachachinanku.

Tayta Evaristo rimasqan, ¿qampaq allinchu manachu? ¿Imarayku?

2 Iskaynin qillqasqakunapa willakusqanmanhina, tawa kuchupi tapukuykunata kutichiy.

	Chinkanayaq simikunatas taytakuna warmakunata yachachichkanku.	Lurukunapa sachakuna tarpuq kasqankutas tarinku.
¿Imataq chinkaypi kachkan?	_____	_____
¿Imatataq mana chinkanapaq rurachkanku?	_____	_____

3 Ima uywachus icha ima yurachus llaqtaykipi chinkanayachkan, ¿chayta yachanki? ¿Imataq mana chinkapunapaq rurawaq? Kutichiyniykita qillqay.

USQULLU MISITA

ASTAWAN RIQSI SUNCHIK

Chupanmanta

Kay misiqqa hatun tampa chupayuqmi. Chaymi mana chiri atinapaq, tampa chupanwan wankukuspa sinqachantapas pakaspa, puñun. Hinallataqmi, utqaylla kallpaptinpas allinta takyanapaq chupanqa yanapallantaq.

Mikunanmanta

Usqullu misiqqa wiskachata chinchillata imam aswanta mikun. Ichaqa, mikunanta mana tarispaqa, pisquchakunata, sukulluwaytapas, hapispam mikun.

Usqullu misiqqa Perú, Bolivia, Argentina, Chile, Paraguay ima suyukunapi yachaq uywam. Anti suyupa qaqasapa urqunkunapim aswantaqa kawsan. Chay kawsasqa urqukunapitaqmi llumpayta chirinpas qasaykunpas.

¿Maypim yachan?

Uyarinanmanta

Usqullu michipa rinrinqa hatunmi, chaywanmi karutapuni uyarin. Chaymi, ima uywachus karupiraq imatapas rurachkan chayqa, uyarirquspa hapirquq kallpan. Chayhina allin uyariq kaspanmi, tutapas punchawpas mikunanta hapimun.

Sayayninmanta

Chupantawan tupuptinchikqa, wakin usqullu misiqqa 80 *centímetros* nisqakama aypan. Ichaqa, pumawan tinkunachiptinchikqa, usqullu misiqqa aswan huchuyllam.

Chinkanayasqa manta

Usqullu misiqqa chinkapuchkanmi. Runa wiskachata, chinchillata ima, hapiptinmi mana mikunan ancha kanchu. Hinallataqmi, *minero* runakunapas yachasqanku urqukunamanta qatichkanku. Aswantaqa, qaranmanta pacha ruranankupaqmi usqullu misitaqa runakuna sipichkanku. Chaykunaraykum usqullu misiqqa chinkachkanña.

1 Tapukuykunata kutichiy.

a Qillqasqamanhina, ¿maykunapim usqullu misi kawsan?

ch Usqullu misipa hatun chupan, ¿imapaqtaq allin kasqa?

2 Susanas ñawinchayta tukuspa kayhinata rimasqa:

Susana

Usqullu misi mana tukukunanta munaspaqa, manam wiskachatapas chinchillatapas hapinachu.

Qampaq, ¿Susanapa rimasqan allinchu icha manachu? ¿Imarayku?

3 Uraپی siqita qaway:

¿Imapaqtaq qillqasqa ruraq kay siqita churanman karqa? Kutichiyki chimpuy.

a Usqullu misi pumawan kuskalla yachanku, chay willawananchikpaq.

ch Usqullu misiq pumamanta aswan uchuylla, chay rikuchiwananchikpaq.

h Usqullu misita pumatawan siqiy yachananchikpaq.

Kunanqa kay qillqasqatañataq ñawinchay:

El lince Ibérico sutiyuq uywacha

Lince Ibérico sutiyuq uywacha España Portugal suyukunapa urqunkunapim yachan. Kay uywapa rinripim suni, ñawchi pilukuna kachkan. Chay ñawchi pilunqa qura sunqkunapi pakakuptinmi llaqikunawan pantanachikun. Hinapi pantanakuptinmi misitaqa mana ancha pipas rikunchu. Chupantinta tupuptinchikqa 135 *centímetros* nisqakama tupun. Kay uywapa chupanqa uchuyllam pisi pilullayuq. *Lince ibérico* nisqaqa purun quwitam aswantaqa mikun. Ichaqa atispaqa, ukuchata, unkuchukuta, pisquchakunatapas hapintaqmi.

Lince Ibérico nisqaqa, chinkaypim kachkan. Qaranmanta pacha ruranankupaqmi runa hapin. Chakrapi yachaqa runapas, uywachaykunatan mikun, nispan sipillankutaq. Ichaqa, aswantaqa chinkanayachkan mikunanpaq purun quwita mana tariptinmi.

<https://www.faunaiberica.org/lince-iberico>

Kay tapukuykunata kutichiy.

4 ¿Imapaqtaq *Lince ibérico* nisqapa rinripim ñawchi pilukuna allin kasqa?

5 ¿Imanasqataq *lince ibérico* sutiyuq uywa chinkaypi kachkan?

6 Iskaynin qillqasqata ñawinchaspa, kay tawa kuchuta huntay.

	Usqullu misi	<i>Lince ibérico</i> sutiyuq uywa
¿Maypim yachan?		
¿Imaynataq kawsanin kachkan?		
¿Imatam aswanta mikun?		
¿Imatam qaranwan ruranku?		

¿Imakunapim kay uywakuna hukniraq kasqaku? Tawa kuchupi qillqasqaykiwan yanapachikuspa, tapukuyta kutichiy.

Anemia unquymanta yachasun

Iskay sutiuyuq simi: Kukupin, kipchan

Luwismi Anawan hampina wasita risqaku. Chaypim *anemia* unquymanta kay willakuyta rikusqaku.

Anacha, qawariy. Hatun willakuyta churasqaku.

Arí, Luwis. *Anemia* unquymantam willakuchkan. Ñuqapas mamaywan hamuni. Kunanqa, imaymanata wasiypi yanunku.

Ah... mamaypas hamurqanpaschá. ¡Chayraykuchá huk mikunakunata yanuchkan!

Wasita ripuspas ñanpi Anawan Luwiswan kayhinata rimasqaku:

1 Iskay kimsa punchawñam mamay yawarniyuqta, kukupinniyuqta yanuchkan. *Anemia* unquymanta qaliyanapaqmi, nispam yanuchkan. Saykusqallata rikuwaspanmi, *anemia* unquyniyuq kasqayta mamayqa musyan.

2 Luwis, mamaykipa nisqanqa allinmi. Hampiqmi kayhinata nin: Kukupinniyuq, yawarniyuq mikunaqa allinmi, yawarninchikman hierro nisqata apasqanrayku. Hierro nisqachus yawarninchikpi pisiyanman chayqa, *anemia* unquymi hapiwasunman, nispa.

3 Imaynachá kampa Anacha, ichaqa qalin kachkani. Chaymi yawarniyuq, kukupinniyuq mikunataqa mana mikunaychu. Yachay wasinchikmanpas allinmi richkani, tayta mamaytapas allintam llamkaypi yanapachkani.

4 Arí, ichaqa Hampiqmi kayhinata nin: saykusqachus kanchis icha samapakunchikchus chayqa, manam unqusqa kasqanchikta yachanchikchu, mana imanchikpas nanawasqanchikrayku. Ichaqa, *anemia* unquyniyuqpas kachkanchik. Kay unquyqa wiñananchiktam harkakun, huk unquynunatapap amamun.

5 Chiqaqpaschá Hampiqpa nisqan. Ichaqa, yawarniyuq, kukupinniyuq mikunataqa manam munanichu. Manam millpuyta atinichu. Munasqaytam ñuqaqa mikunay, manam mamaypa munasqantachu.

6 Ñuqapas yawarniyuq kukupinniyuq mikunataqa manam munanichu. Ichaqa, munasqay mikunawan chaqruspam mikuni. Qampas chayhinata mikuwaqmi. Ñuqaqa aswanmi kukupinta mikuyman *anemia* unquyniyuq kanaytaqa.

1 Anapa willakusqanmanhina, *anemia* unquyniyuq kaptinchik, ¿imaynataq kasunman?

2 Pichus maychus *anemia* unquyniyuq kaptin, ¿mayqin kaq mikunanataq akllasunman?

a

Kukupin tiqtichisqa arusniyuq, ispinakayuq.

ch

Tiqtichisqa papa arusniyuq, siwullayuq.

¿Imanasqataq chay mikunata akllanman? Kutichinaykipaq qillqasqata ñawinchay.

3 ¿Imapaqtaq Hampina Wasipi chay qillqasqata churarqaku?

a

Anemia unquymanta rimanakuyman qayanampaq.

ch

Warmakunapa wayarninta qawachinata yuyarichinampaq.

h

Hierro nisqayuq mikuykuna rakikunanta willananpaq.

4 Hampina Wasipi qillqasqa churasqankupim kay rimay kachkan:

iQali kaymi imamantapas ñawpaq!

¿Imatataq kay rimay niyta munachkan?

5 ¿Ima huk mikuykunataq *anemia* unquymanta harkawanchikman? Yachachiqniykiwan tapukamuychik. Willasusqaykitataq rapipi qillqaspa wasiykiman apay. Chaywan mikunata yanukuychik.

Huk llaqtakuna riqsiyqa, llaqtanchik chaninchaytam yanapawanchik

Yachay wasipi

Huk punchawsi, yachay wasipiqqa anchata chiriykusqa. Chayraykus, Mariya sutiyuq musuq warmaqqa masin Luwista tapusqa:

Luwis, ¿imanasqataq kay chiri urqupi llaqtata sayarichirqanku?

Mariya

Luwis

Hatun taytaymi kayhinata willawarqa: "Ancha unay watapirqsi runakuna mikunankupaq uywata maskaspa kayman chayamusqaku. Achka uywakuna kaptinsi kaypi yachapusqaku", nispa.

Wawakunapa rimasqanta uyarispas, yachachiqqa huk munay qillqasqata yuyarisqa. Chay qillqasqapis imaynatam Tarukamarka llaqta kamakusqa, chaymanta willakuchkan. Qillqasqata maskaspas wawakunaman ñawinchanankupaq qusqa. Qampas ñawinchay.

"Ñawinchanapaq Munay Qillqasqakuna Ñawpaq Atipanakuy" llalliqmanta akllasqa willakuy.

Tayta Intipa wawankuna

May unay watakunapiraqsi, *Español* runakuna chayamuspa kay llaqtayuq runataqa nisuta llamkachikpa muchuypi kawsachiq kasqaku. Chaytas hanaqpachamanta llakikuywan Tayta Intipa qawaq kasqa.

Huk punchawsi, wakin runakunaqa, llakipi kawsayta manaña atispa, qispinankupaq kamachinakusqaku. Chaysi mana riqsisqa karu suyuman ayqikusqaku. Chay suyutaqa anchatas chirin.

Achka punchawña purispas, kaypi kawsasunchik nispa, hatun qaqakunapa qipan pampata akllasqaku. Chay pampapi llaqtachakuspas mana pipa rikusqan, kawsayta qallaykusqaku. Kay musuq llaqtankupaqsi Tarukamarka sutita akllasqaku. Chay punchawmantas tayta Intipa sumaqta kanchaspa chakrapi tarpusqata mikuykunatapas sumaqta wiñachiyta qallaykun. Chayhinas, iskay kimsa killaña, allinta kawsakuchkanku.

Ichaqa, Caylloma llaqtapi yachaq *Español* runakunas ayqikusqankuta yacharquspa, maskaq risqaku. Hapimusunchikpunim chay runakunataqa, nispas rimanku paykunapura.

Español runakunaqa achka punchawñas ayqikuq runakunapa purisqankutakama qatichkanku. Chaysi, huk tutaqa karupi nina kanchaqta rikurqusqaku. Chaypiqa runa kachkanpunin, paqarin achikyayta risunchik, nispas rimanku.

Paqaristin achikyamuytaqa, nina kanchay rikusqanku kinraytas purinku. Ichaqa, tayta Intis churinkuna tarinanta mana munanchu. Chayraykus, kanchayninta aswan kallpawan kachaykun. Hinaptinsi inti pinqachiptin rikuyta mana atinkuchu.

Tarukamarkaman chayspaqa *Español* runakunaqa, manas imatapas tarinkuchu. Hatun qaqakunallatas imaymanaman rikchakuqta rikunku. Manas runapas uywapas kanchu. Hinaptinsi, saykusqa piñasqa ima, Caylloma llaqtata kutikusqaku.

Español runakuna kutirquptinkuqa, Tarukamarka llaqtaqa rikurirqullantaqsi. Chaypis runaqa wakmanta kusiona kawsakuyta qallaykusqakutaq. Warmakunas kusiona pampakunapi pukllakunku, mama taytankupas paquta, llamata michispas sumaqta kawsakunku.

Chayhinatas Tayta Intiqa, *Español* runapa muchuchinanmanta churinkunata qispichisqa.

Wawakuna ñawinchayta tukuptinkus, hamawtankuqa kutichinankupaq kay tapukuykunata qusqa. Qampas kutichiy.

1 *Español* runakunamanta ayqikusqanku suyu, ¿imaynam kasqa?

2 ¿Imaraykutaq *Español* runakuna Tarukamarkapi mana pitapas tarirqakuchu?

3 Kay qillqasqapi imakunachus kasqa, chaymanhina urapi rimaykunata ñiqichay. 1 yupaymanta 6 yupaykama qillqanki.

- Hatun qaqakunapa qipan pampata Tarukamarka llaqta paqarichinankupaq akllasqaku.
- Español* runakunaqa huk tuta karupi nina kanchaqa rikurqusqaku.
- Runakunaqa llaki kawsayta manaña atispa karuman ayqikusqaku.
- Español* runakunaqa ayqikusqankuta yacharquspas runakuna maskaq risqaku.
- Tarukamarka llaqtaqa wakmanta rikuripuspa kusiona kawsayta qallaykusqaku.
- Español* runakunaqa Tarukamarkapi mana imatapas tarispa Cayllomata kutipusqaku.

4 Qillqasqata ñawinchayta tukuspas Luwisqa, kayhinata rimasqa:

Chay runakunapa karu suyutaraq llaqtachakunankupaq ripusqankuqa allinmi.

Luwispa rimasqan, ¿qampaq allinchi icha manachu? ¿Imarayku?

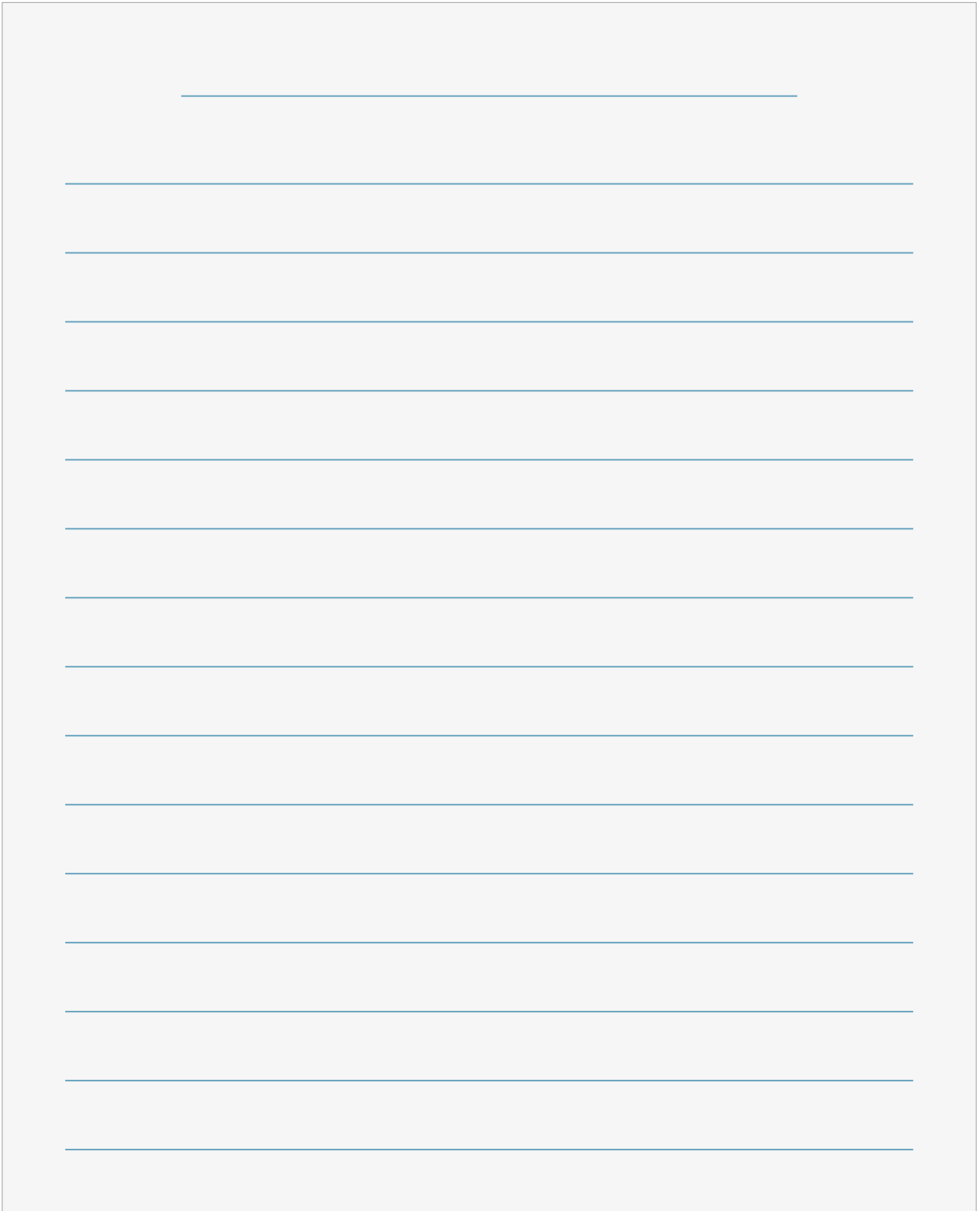
Imaynatam Tarukamarka paqarisqanta yacharqunkiña. Kunanqa, imaynatachus aylluyki paqarisqa, chaytañataq qillqay. Qillqasqaykitaqa, Aylluykipa raymin punchawpi riqsichisunchik. Qillqanayki allin kananpaqqa, mama taytaykitapas huk yuyaq runatapas tapurikuy.

Ñawpaqtaqa, imakunatachus pipaqqachus, qillqanki, chayllataraq qillqarqay.

Kaypiqa ima yuyaykunachus ñawpaqta umaykiman hamun, chaykunawan huk listallataraq qillqay.

Chaymantaqa, kaypi ÑAWPAQ QILLQASQATA RURAY. Chaypaqqa ñawpaq yuyaykuna qillqasqaykiwan yanapachikuy. Kunanqa wachu wachutaña qillqanki. Manaraqchus munasqaykimanhina kachkan chaypas, pichaspa allicharqay. Yachachiqniykimanpas qawachiy, paypa imatachus allichawaq nisusqaykita allichapay.

Kunanqa, HUNTASQATAÑA QILLQAY. Kay qillqasqaykiqa chuyachañam kanan. Ñawpaq qillqasqapi pantasqaykikunapas allichasqaña kanan.

Kunanñataq, huk rapiman qillqarquy. Chaytataq wakin masichaykikuna ñawinchananpaq, yachay wasiykipi *periódico mural* nisqapi ratachiy. Hinallataq, aylluykipa rayminpi apallankitaq. Munaspaqa, qillqasqayki yuyaykuna huntapananpaq, siqita churay.

Llaqtanchikkunamanta astawan yachasunchik

Yachay wasipi

Panchus Elisawan chayllaraq kay Musuqllaqtaman chayamusqaku. Paykunaqa Ilaqta iskay quchapa chawpinpi kasqantas lilarayasparaq qawasqaku. Chayraykus, yachay wasiman rispaqa hamawtankuta chay quchakunamanta tapusqaku. Hamawtaqa, wawakunapa yachay munasqanta rikuspas maytunpi maskaspa, kay qillqasqata ñawinchanankupaq qusqa.

Qampas qillqasqata ñawinchay.

“Ñawinchanapaq Munay Qillqasqakuna Ñawpaq Atipanakuy” llalliqmanta akllasqa willakuy.

Sumaq quchakunapa paqarisqanmanta

Ancha unay watapiraqsi, Musuqllaqta ayllupi, Panti Tika sutiyuq sipas mama taytanwan yachakusqa. Wiñarquspaqa, Ilaqtantinmanta aswan sumaq sipasmansi Panti Tikaqa tukupusqa. Panti Tikaqa, sapa punchawsi pampapi uwihanta michiq kasqa.

Huk punchawsi uwiha michisqanmanta kutinpuchkaspa, Pampamarca Ilaqtamanta hamuq maqtawan tupasqa. Maqtaqa sumaq sipas kasqanta rikuspas tapuykusqa: “¿Musuqllaqtachu pampapi kaq Ilaqta kachkan?”, nispa. “Arí, Musuqllaqtam sutin”, nispataqsi sipasqa kutichisqa. “Añay. Quri Qintin sutiy. Chay Ilaqtata riptiykiqa, ¿Kuska risunmanchu?”, nispas maqtaqa tapuykullasqataq. Arí, niptinsi, kuska risqaku. Chay punchawmantas masintin kapusqaku, hinaspas sapa punchaw uwihanta maqtaqa michiysiq kasqa. Achka puñchawña hinapi kawsaspas tukuy sunqunkuwan munanakapusqaku. Chaysi mana imaypas rakinakunankupaq rimanakusqaku. Chaysi maqtaqa, wasinta kutispa Panti Tikata tukuy sunqunwan munakusqanta tayta mamanman willakusqa. Kasaranaypaq yanapaykuwaychik, nispa imas mañakusqa.

Hinaptinsi, Quri Qintiqa mama taytanwan kuska allichakusqaku. Rinanku punchaw chayamuptinqa, sumaq mikunata qipirukuspa, ahatapas qipirukuspa, llapanku Panti Tikapa wasinta risqaku. Wasiman chayaspaqa, llapanpa ñawpanpi qunqurikuspas Quri Qintiqa, kayhinata nisqa: “Taytáy, Mamáy: Panti Tikawanmi anchatapuni kuyanakuiku. Chayraykum kasaraykachiwanaykichikpaq tukuy sunquywan mañakuykichik”, nispa.

Ichaqa, chunkataña mañakuptinpas, sipaspa taytansi manapuni munasqachu. “Ususiyqa manam qamwan kasaraku manchu. Kay Musuqllaqta masiykuwanpunim payqa kasarakuña”, nispas rimayta tukusqa.

Chayta uyarispas wasimanta llapanku llusqipusqaku. Hinaspas, Sunchupukyu kinrayman chayapasqa, Quri Qintiqa llakikuytapuni waqaykusqa. Aswanqa, wiqin yapakuptinsi as asmanta hatun quchaman tikrakusqa. Chay quchapa sutinsi kunanqa Miski Qucha. Chaykamataqsi, Panti Tikapas, Wichunqullu kinraymanñataq ayqikusqa. Chaypis sipaspas llakitapuni waqaykusqa,

hinaspas paypa wiqinpas huk quchaman tikrakullasqataq. Chay quchapa sutinsi kunanqa Puchqu Qucha kapun.

Chay quchakunapa rikurisqanraykus, Musuqllaqtaqa iskaynin quchapa chawpinpi tarikun. Ichaqa,

Yuyaq taytakuna kayhinata ninku: “kay quchakunaqa imay punchawpas hukllanakunqakupunim. Hinapim Quri Inti Panti Tikawan mana imaypas rakinakunankupaq rimanakusqanku huntakuña”, nispa.

Wawakuna ñawinchayta tukuptinkuqa, hamawtankus kutichinankupaq kay tapukuykunata qusqa. Qampas kutichiy.

1 Qillqasqamanhina, ¿imapaqtaq Quri Qinti mama taytantin Panti Tikapa wasinta risqaku?

2 Qillqasqamanhina, ¿imaynatam Musuqllaqtapi quchakuna paqarisqaku?

3 ¿Imanasqataq Panti Tika Quri Qintiwan mana kasarasqakuchu?

4 Qillqasqapa kay taqanta ñawinchay:

“Ususiyqa manam qamwan kasarakunmanchu. Kay Musuqllaqta masiykuwanpunim payqa kasarakunqa”.

¿Imapaqtaq kay chikuta “ ” qillqasqa ruraq churarqa?

- a Chiku ukupi simikuna mana allin riqsisqa kasqanta qawachinanpaq.
- ch Chiku ukupi simikuna runapa rimasqan kasqanta qawachinanpaq.
- h Chiku ukupi simikuna kusa chaninpuni kasqanta qawachinanpaq.

5 Qillqasqata ñawinchayta tukuspa, Rosita kayhinata rimasqa:

Aswanmi chay llaqtaqa astakunan.
Paqta yuyaq taytakunapa
rimasqanku huntakunman.

Rositapa rimasqan, ¿qampaq allinchi icha manachu? ¿Imanasqa?

Ñawinchayta tukuspas wawakunaqa kayhinata rimasqaku: Manchakuymi chay quchakunaqa, manachusmi imapaqpas ancha allinchu kankuman. Chayta uyarispas yachachiqqa huk qillqasqatañataq qusqa.

Wawakuna, kay qillqasqapas quchanchikmantam rimallachkantaq. Kaytawan ñawincharquychik.

Qampaq qillqasqata ñawinchallaytaq.

Quchanchikkuna

Wakin runakunaqa, Miski Qucha Puchqu Quchapas millay kawsaykuta apachimuwusunman. Paraptin yaku wasapaspa wasinchikkunata apanman, hinallataq kay llaqtanchikpiqa anchata chirin kay quchakunarayku, nispa rimanku. Ichaqa ñuqañataq kay quchanchikkunamantaqa kayta niyman:

Achka watañam kay quchanchikkunapi trucha challwata uywanchik. Chaymi mikunanchikpaq rantikunanchikpaqpas, achka challwanchik kan. Hinallaptaqmi, kay quchanchikpa yakunwan chakranchikkunata parqunchik. Chakiy pachakunapi mana yaku kaptinpas quchanchikkunaqa upyanapaq, parqunapaq yakuta quwanchik.

Ingeniero nisqakunapa yachamusqankuman hinaqa, kay quchakunaraykus llaqtanchikpiqa mana anchatachu chirin, manataq anchatachu quñin. Hinaptinsi, imaymana uywakuna yurakuna ima, qucha ukupipas hawa pampakunapipas yachanku.

Ñawinchayta tukuptinkuqa, hamawtankus kutichinankupaq kay tapukuykunata qusqa. Qampas kutichiy.

6 Qillqasqamanhina, ¿imaraykutaq imaymana uywakuna yurakuna ima Musuqllaqtapi kan?

7 ¿Imakunapaqmi Miski Qucha y Puchqu Quchawan allin kasqaku? Chaykunamanta akllaspa iskayllata qillqay.

8 ¿Imamantataq kay qillqasqa aswanta rimachkan?

9 Qillqay.

- Yachay wasipim Musuq Llaqta quchakuna allin qawanata munanku. Llaqtaman riqsichinankupaqmi kartil nisqata ruranqaku. Chaypim imaynatachus qawana, imaraykuchus qawana, chaykunamanta tawa wachuta qillqanqaku. Qampas, mañakusqankumanhina, kartil nisqata rurallaytaq.

